

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpai. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

SALIAMONO BANAIČIO SPAUSTUVĖ

Vilius Užtupas

Kaip po ilgos žiemos pavasarį atgyja gamta, taip po keturiasdešimtmetį trukusio lietuviškos spaudos draudimo 1904 m. pradėjo kaltis naujo Lietuvos kultūrinio gyvenimo daigai. Artėjant, o vėliau ir pakilus 1905 - 1907 m. revoliucijos bangai, susipynė revoliuciniai ir nacionaliniai siekimai - jie veržėsi prabilti liaudį gimtąja kalba.

Nacionalinis pakilimas ypač ryškiai jautėsi lietuvių kultūros centre Vilniuje. Čia 1905 m. J.Jablonskio rūpesčiu įsikūrė knygų leidimo bendrovė "Aušra", spėjusi išleisti paties J.Jablonskio surinktas "Lietuviškas pasakas", A.Baranausko "Anykščių šilelį", dviejų moterų (Bitės ir Žemaitės) dramą "Parduotoji laimė", dar keletą knygų. Tais pačiais 1905 m. P.Višinskis subūrė Vilniuje kitą knygų leidimo bendrovę "Šviesa". Ji išleido apie dvidešimtį mokslo populiarinimo bei grožinės literatūros leidinių. Tačiau maži knygų tiražai neleido surinkti pakankamai lėšų už spaudos darbus, ir abi šios bendrovės netrukus užsidarė.

Geriau sekėsi P.Vileišio vadovaujamai "Vilniaus žinių" spaustuvei, kurioje buvo išspausdintos kelios dešimtys lietuviškų knygelių. Lietuviškas knygas Vilniuje taip pat ėmė leisti M.Kuktos, J.Zavadskio, A.Syrkino ir kitos spaustuvės bei 1907 m. įsikūrusi Lietuvių Mokslo Draugija. Knygų leidyba Vilniuje ėjosi palyginti nesunkiai todėl, kad čia gyveno nemaža lietuvių šviesuomenės, o vietos spaustuvėse buvo pakankamai lietuviškos spaudos draudimo metu lenkiškiems leidiniams vartotų lotyniškų šriftų.

Kur kas sunkesnė padėtis buvo Kaune. Nors čia 1905 m. veikė apie dešimtį spaustuvių, tačiau jose teturėta labai mažai lotyniškų šriftų, o ir specialistų, sugebančių rinkti lietuviškus tekstus, beveik nebuvo. Tuomet ir pasirodė S.Banaičio figūra.

Pasiturinčių valstiečių sūnus Saliamonas Banaitis (1866 - 1933) buvo kilęs iš Suvalkų gubernijos Sintautų valsčiaus Vaitiekupių kaimo (netoli Šakių). Jaunuolis mokėsi Marijampolės gimnazijoje (išstojo iš IV klasės), domėjosi

lietuviškais spaudiniais, lankydavosi Ragainės bei Tilžės spaustuose. Čia neabejotinai įgijo supratimą apie knygų bei laikraščių spausdinimą. Vėliau Peterburge baigė buhalterijos ir komercijos kursus.

1904 m. S.Banaitis atvyko į Kauną ir pradėjo dirbti Roko Šliūpo įkurtame kooperatyve "Nemunas". Pats šeimininkas tuo metu buvo mobilizuotas į kariuomenę ir išvežtas į rusų - japonų frontą. Dirbdamas Kaune, S.Banaitis susipažino su spaudos mylėtoju Antanu Daukša, ir abu nutarė leisti laikraštį bei įsigyti spaustuve.

Numatę laikraštį pavadinti "Lietuvos balsu", kompanionai nuvyko į Peterburgą pas švietimo ministrą ir ten gavo leidimą laikraščiui bei spaustuvei. Iš Peterburgo S.Banaitis atsigabeno ranka sukamą su dideliu smagračiu spausdinimo mašiną "Konig und Bauer" ir šriftų¹.

Viktoras Banaitis atsiminimuose apie tėvo Sallamono spaustuve rašo, kad tėvo noras buvęs keleriopas: parodyti lietuvių iniciatyvą kurti pramonės įmonę; gaivinti lietuvišką spaudą; įjungti lietuvius į spaustuvininkystės amatą. Ten pat rašoma, kad spaustuve ėmė kurti savo lėšomis².

S.Banaičio spaustuve pradėjo veikti 1905 m. rudenį. Mašinistu joje dirbo žydas Laveteris, o rinkykloje - prūsų lietuvis Jonas Užkuraitis, spaustuvės darbo išmokęs Mažojoje Lietuvoje. Jis gerai mokėjo lietuviškai, tačiau netrukus turėjo grįžti į Vokietiją atlikti karinę prievolę. Be J.Užkuraičio, rinkykloje dirbo kvalifikuoti darbininkai Pranckevičius ir Jurevičius bei mokinys šešiolikametis Edmundas Steponaitis iš Šakių. Jis gavo Banaičių šeimoje pilną išlaikymą, gyveno viename spaustuvės kambarėlyje, tačiau jaunas mirė³.

Spaustuvei vadovavęs J.Užkuraitis gaudavo 60 rublių mėnesinę algą. Pranckevičiui ir Jurevičiui už tūkstantį surinktų raidžių buvo mokama po 20 kapeikų. Gerai dirbdami, jie sugebėdavo surinkti po dešimtį tūkstančių raidžių per dieną. Sutemus dirbdavo prie žibalinų lempų.

Spaustuvės tarnautoju dar dirbo namo, kuriame buvo spaustuve, kiemsargis Pranciškus Karnišauskas. Jis valė patalpas ir ėjo pasiuntinio pareigas. Mašiną rankomis suko Rimdeika, nemokėjęs lietuviškai.

S.Banaičio spaustuve buvo Kauno senamiestyje, Vilniaus ir Ligoninės gatvių (dabar Rotušės ir Trakų gatvės)

kampe, savininko Cibavičius namo pirmajame aukšte. Tame pačiame name Banaičių šeima nuomojo butą.

Pirmiausia S.Banaičio spaustuvėje imta spausdinti įvairūs lapeliai, pakvietimai, o 1905 m. pačioje pabaigoje išleista 28 puslapių brošiūra "Žemės sklypelis". 1906 m. čia išspausdinta jau keliolika knygelių. Bene svarbiausias leidinys, davęs pretekstą atidaryti spaustuve, buvo laikraštis "Lietuvos balsas", tačiau jis gana greit bankrutavo. JAV išleistoje Lietuvių enciklopedijoje (T.2. P. 159) rašoma, kad šį prorusišką krypties laikraštį S.Banaitis tyčia spausdinęs labai nekokybiškai, siekdamas, kad jis užsidarytų. Tačiau nei Saliamono, nei Viktoro Banaičių atsiminimuose šis teiginys neatsispindi.

"Lietuvos balsui" užsidarius, S.Banaičio spaustuvėje imta spausdinti periodinius leidinius "Nedėldienio skaitymai" (1907), "Vienybė" (nuo 1907 m.), "Draugija" (nuo 1908 m.), "Garnys" (nuo 1910 m.), "Lietuvaitė" (nuo 1910 m.), "Ateitis", "Pavasaris", "Bažnytinė apžvalga", "Viensėdis" ir kitus. Daugumą šių leidinių rengė pagrindinė užsakovė Švento Kazimiero draugija. Gana gausiai buvo spausdinamos ir lietuviškos knygos, kurių dauguma bažnytinės tematikos⁴.

Plečiantis darbų apimčiai, įmonėje daugėjo įrengimų ir darbininkų. Iš pradžių ji tilpo viename kampiniame minėto namo kambaryje, o vėliau užėmė jau kelis kambarius. Kol spaustuvė neturėjo brošiūravimo skyriaus, atspausdintų knygų lankai būdavo vežami į lenko Gžegoževskio knygrišyklą Didžiojoje žandarų (dabar Majakovskio) gatvėje.

1907 m. greta plokščios spausdinimo mašinos stovėjo ir rankinė "Bostonkė", kuria buvo spausdinami blankai, vizitinės kortelės, o vėliau ir knygoms viršeliai. 1908 m. jau buvo įrengta savo knygrišykla, kurios pirmasis meistras buvo kurčnebylys Kotyba. Po jo knygrišyklai vadovavo Reutas, o šiaip jau čia daugiausiai dirbo K.Pakštas, vėliau studijavęs užsienio universitetuose ir pofesorė Kaune.

Išsiplėtus spaustuvei, joje veikė trys elektra varomos spausdinimo mašinos, dirbo 30 ir daugiau žmonių⁵. Tik prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą žmonių skaičius buvo perpus sumažėjęs. Tai pavyko padaryti, spaustuvei įsigijus linotipą, įgalinusį keleriopai paspartinti teksto rinkimą.

Greta periodinių leidinių ir smulkių brošiūrėlių, S.Banaičio spaustuvė išleisdavo ir vertingų pasaulietinio turinio knygų, tarp kurių K.Būgos "Kalbos dalykai",

M.Dagilėlio "Dainos dainelės", V.Šekspyro "Hamletas" (K.Samajausko išverstas) ir daugelis kitų leidinių. 1910 m. S.Banaičio spaustuvė išleido 75 tūkstančius egzempliorių kalendoriaus, kuris buvo pardavinėjamas po tris kapelkas. Tais laikais tai buvo rekordinis tiražas. Iš viso iki 1914 m. pavasario čia buvo išspausdinta apie 1.300.000 egzempliorių knygų ir brošiūrų ir daugiau kaip 1.700.000 egzempliorių laikraščių ir žurnalų.

Kaizerinei armijai užėmus Kauną, 1915 m. rudenį čia imta spausdinti atsišaukimai į gyventojus, o vėliau ir laikraštis "Kauno žinios" lietuvių, vokiečių ir lenkų kalbomis. Šiaip jau karo metu spaustuvės darbų apimtis buvo labai kritusi. Tuo metu įmonės vedėju dirbo B.Bauža. Darbininkų skaičius vos beviršijo dešimtį. Okupacijos metais S.Banaičio spaustuvėje buvo išspausdinta prieš vokiečius nukreiptų atsišaukimų.

S.Banaitis, pats sunkiai skynęsis kelią į mokslus, gabiems jaunuoliams teikdavo įvairių lengvatų, ragino šviestis, mokytis. Ypač jis mėgo muziką. Sumažėjus užsakymų, S.Banaitis parsikvietė iš Skriaudžių kanklininką Praną Puskunigį, kuris ėmėsi iš spaustuvinių organizuoti kanklininkų ansamblį. Nors laikas buvo sunkus, spaustuvės savininkas mokėjo pinigų tiek kankles drožusiam meistriui, tiek kanklininkų ansamblio vadovui. Kai kuriems neturintiems muzikinės klausos darbininkams teko net atsisveikinti su spaustuve, užtat naujai priimdavo tik muzikai gabius jaunuolius.

Būdamas karštas patriotas lietuvis, S.Banaitis su A.Dambrausku, J.Kriaučiuonu ir kitais 1916 m. pradžioje parengė ir išspausdino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nepriklausomybės deklaraciją ir konstituciją. Nors jos toli gražu nebuvo tobulos ir didesnės reikšmės neturėjo, vis dėlto tai buvo drąsus ir energingas žingsnis. Kaizerinės okupacijos metais S.Banaitis išsirūpino leidimą kurti Kaune lietuvišką gimnaziją. Lygiagrečiai jis šiame mieste įkūrė 12 lietuviškų pradžios mokyklų ir buvo paskirtas jų inspektoriumi⁶.

Energingai darbuodamasis Lietuvos atgimimo labui, Salliamonas Banaitis dalyvavo Vilniuje vykstančiuose Lietuvos Tarybos pasitarimuose. Čia 1918 m. vasario 16 dieną jis pasirašo Lietuvos nepriklausomybės aktą.

Matydamas, kad negalėsiąs nykstančioje spaustuvėje panaudoti savo neilstančios energijos, S.Banaitis 1918 m.

lapkričio 1 d. pardavė įmonę Šv.Kazimiero draugijai už 25 tūkstančius Oberosto rublių. Pats ėmė organizuoti Lietuvos savanorių kariuomenę. 1919 m. S.Banaitis skiriamas Šakių apskrities viršininku.

Tačiau pagrindinėmis pareigomis S.Banaitis neapsiribojo. Jis 1920 - 1922 m. ėmėsi organizuoti Lietuvos žemdirbių sąjungą, leido ir redagavo jos laikraštį "Žemdirbių balsą". S.Banaitis dalyvavo steigiant Lietuvos prekybos ir pramonės banką, suorganizavo Lietuvos garlaivių akcinę bendrovę, dirbo Kauno užmiesčio autobusų stoties viršininku. Pajutęs teisinių žinių stoka, jis, turėdamas daugiau kaip 60 metų, dar kurį laiką Kauno universitete studijavo teisę.

Šv.Kazimiero draugijos nupirktą ir pavadintą "Šviesa" buvusi S.Banaičio spaustuvė toliau plėtėsi. Ji Lietuvos nepriklausomybės metais išspausdino daugiau kaip tūkstančio pavadinimų knygų, kurių tiražas skaičiuojamas milijonais egzempliorių.

Paskelbus Lietuvoje tarybų valdžią, "Šviesa" tuoj pat buvo perimta valstybės žinion. 1940 m. liepos 31 d. nacionalizuota. Tuo metu joje veikė 3 linotipai, 3 didelio formato spausdinimo mašinos ir tiek pat pusformačių, tigelinė bei "Bostonkės" tipo spausdinimo mašinos, kiti įrenginiai. Įmonėje dirbo 29 žmonės. "Šviesa" buvo perduota naujai įkurtai LTSR valstybinei leidyklai⁷.

"Šviesos" spaustuvė savarankiškai veikė ir okupacijos, ir pokario metais, kada buvo gerokai išplėsta. Tik 1948 m. lapkričio 16 d. Leidyklų ir poligrafijos valdybos prie LTSR Ministrų Tarybos viršininko įsakymu Nr. 295 "Šviesos" spaustuvė buvo sujungta su Popieriaus gaminių fabriku ir litografija "Aušra". Naujoji įmonė įsikūrė buvusiose "Spaudos fondo" patalpose ir buvo pavadinta V.Mickevičiaus-Kapsuko vardu⁸. "Šviesos" įrengimus išgabeno, buvusios S.Banaičio spaustuvės pėdsakai dingo.

Literatūra:

¹ Iš S.Banaičio autobiografijos (J.Banaitienės - S.Banaičio marčios - archyvas. Kaunas, Savanorių pr. 65 - 8).

² Iš V.Banaičio atsiminimų (J.Banaitienės archyvas).

³ Ten pat.

⁴ Užtupas V. Pirmosios spaustuvės Kaune // Kauno tiesa, 1986.I.18. Nr. 16.

⁵ Merkys V. Lietuvos poligrafijos įmonės 1795 - 1915 m. // Spauda ir spaustuvės. V., 1972. P. 167.

⁶ Jakštas A. A.A.Salemonas Banaitis (1866 - 1933) // Židinys. 1933. Nr. 56. P. 480.

⁷ Galperinas J., Užtupas V. Poligrafijos pramonė Lietuvoje 1940 - 1941 metais // Žurnalistika. V., 1986. P. 124.

⁸ Užtupas V. Pirmosios spaustuvės Kaunė // Op. cit.